

᠑ᠶᠠᠮᠠᠨᠢ

البيبي^ء

البيبي

ӘЛІПБИ

Älɪɓbi

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ
АНЫҚТАМАЛЫҚ

ARDA+7

Алматы
2020

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тіл саясаты комитетінің тапсырмасы бойынша
«Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың
2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»
аясында шығарылды*

Құрастырушылар алқасы: Е. Тілешов, Л. Есбосынова, Н. Аитова,
С. Омарова, Б. Ысқақ, Г. Мамырбек, А. Қожахмет (жауапты редактор)

Ә55 ӘЛПБИ. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Арда+7», 2020. – 368 бет.

ISBN 978-601-7355-75-3

Энциклопедиялық анықтамалықта әліпби, емле және дүниежүзіндегі жазу түрлері мен тілдің дыбыстық жүйесіне қатысты терминдер қамтылған. Жазудың тарихы, даму үрдісі және қазіргі күйі туралы мол мәліметтер топтастырылған. Сонымен бірге тіл білімі ғылымының осы салалары бойынша еңбек жазған ғалымдар туралы да деректер берілген.

Кітап ғалымдарға, әдіскерлерге, тіл саласының мамандарына, оқытушыларға, студенттерге, магистранттарға, докторанттарға, жалпы осы тақырыпқа қызығушылық танытқан барша қауымға арналады.

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2-8

© «Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-
практикалық орталығы» КеАҚ, 2020
© «Арда + 7», 2020

журналдарымызды дұрыстап шығара алмай отырғанымызда, латыншаға түссек, бұрынғы мың машақатпен басылып шыққан азды-көпті әдебиеттерімізді қайта бастырудың өзі бізге жеңіл соқпайды, латын әрпі бізге қаржы ала келіп бермейді», – дей келіп, «Орыс ауырсынған нәрсені біздің оңай көруіміз ақылға сыймайды. Латын мәселесін көтеру бізге әлі ерте. Онан да күшімізге тимейтүн қолымыздан келетүн түрік әріптерін жеңілдетіп қолдана беруіміз керек», – деп қорытады. М.Дулатовтан кейін сөз алған Е.Омарұлы: «Қазаққа латын жазуын алуды ғылым жағынан тексерудің қажеттігі жоқ. «Латын әрпін аламыз» деу тек сыртына қызыққандық. Біз «Латынның әрпін аламыз» дегенше, «Йауропаның мәдениетін қалай аламыз?» деп кеңесуіміз керек. Мәдениетсіз біреудің іші қуыс тонын киюден пайда шамалы. Біз не нәрсенің де сәніне қызықпай, дәніне қызығуымыз керек. Латын әрпіне ентелегенше, біз қазіргі қолданып келе жатқан әріптерімізді түзетіп, баспақана қызметкерлеріміз – әріп түзеушілерді даярлап, баспа істерімізді жөндеуге кірісуіміз керек. Нәзір айтқандай, басқа түріктер 25 жылдан бері жазу машинасын дұрыстай алмай жүрген болса, біз қазір оны жасап, жазып та отырмыз. Әлде болса да орынсыз латыншаны ортаға салғанша өз әріптеріміздің кемшілігін толықтыралық, соны қолданалық. Бізде мәдениетке жеткізбей бөгеп жүрген түрік әліпбійі емес, сондықтан оны жазықсыз құрбан қылудың орны жоқ», – дейді. Кешкі мәжілісте сөз алған Х.Досмұхамедұлы, М.Тұрғанбайұлы, И.Арабаев сынды зиялылар да А.Байтұрсынұлын ұстанымын жақтайды.

Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезіндегі жазу ережелері – 1924 ж. 12-маусымдағы кешкі мәжілісте жазу ережелеріне арналған бірінші баяндама. Баяндаманы Е.Омарұлы жасайды. Баяндама 4 күнге жуық талқыланады. Талқылауға А.Байтұрсынұлы, Н.Төрекұлұлы, М.Дулатұлы, Х.Досмұхамбетұлы, Т.Шонанұлы, М.Мырзаұлы, М.Тұрғанбайұлы, М.Саматұлы, И.Арабайұлы, М.Жолдыбайұлы, Н.Бутовскийлер қатысады. Сиезде қазақ жазуына негіз болатын жүйе; қазақ тіліндегі дыбыстардың жіктелуі; «б», «д», «ғ», «г» дыбыстары; «к» мен «к», «ғ» мен «г» дыбыстарының табиғаты; у мен й дыбыстарының табиғаты; қазақ тіліндегі ымыра; «х», «ш», «ф», «һ» әріптері; сүйеу таяқ; бітеу буын ережесі т.б. мәселелер талқыланды. Әсіресе у, й дыбыстарының табиғаты талас тудырады. А.Байтұрсынұлы, Е.Омаров сынды ғалымдар қазақша дыбыстарды дыбыс жүйесінше жіктегенде «у» мен «й» дауысты дыбыстарға жатпай, дауыссыз «р» мен «л»-ға қосылып кететінін, қазақша «тау», «мүйіз» сықылды сөздер бірсыпыра түрік халықтарында «тағ», «мүгіз» түрінде айтылатынын негізге ала отырып, «у» мен «й» дауыссыз екенін дәлелдегенмен, съезге қатысушылар арасында бірауыздылық болмағандықтан, бес кісіден (А.Байтұрсынұлы, Т.Шонанұлы, Е.Омарұлы, М.Мырзаұлы, Х.Досмағамбетұлы) құралған комиссия жасақталып, бұл мәселе арнайы талқыланады. Комиссияға А.Байтұрсынұлы төрағалық етеді. А.Байтұрсынұлы аяғы «уу», «йу», «йй» болып тынатын сөздерге түрлі қосымшалар жалғап, оны дауысты дыбыстардың жұрнақ-жалғауымен салыстырғанда да, қай жағынан тексергенде де «у» мен «й» дыбыстарын дауысты деуге болмайтынын,

екеуінің де дауыссыз екенін дәлелдейді. Қазақ тілінде дауысты «у» мен дауысты «й»-дың бар-жоғын дауысқа салған кезде Ә.Бөкейхан, Е.Омарұлы, Х.Досмағамбетұлы, М.Дулатұлы, Н.Шағиұлы, А.Байтұрсынұлы, М.Тұрғанбайұлы, Е.Алдонғарұлы, М.Наурызбайұлы, М.Жолдыбайұлы, Р.Ақбаұлы – барлығы 11 кісі қазақ тілінде дауысты й, у дыбыстары жоқ екенін қолдап дауыс береді, 6 адам (Р.Сүгірұлы, И.Арабайұлы, М.Мырзаұлы, Н.Төреғұлұлы, Н.Залыұлы, Н.Ералыұлы) қазақ тілінде дауысты «у» мен «и» бар екенін қолдап дауыс береді. Сиезде зиялылар «у» мен «й»-дің жазылуы дыбыс жүйесінше болуы керек» деген шешімге келеді. Білімпаздар сиезінің жазу ережелері тақырыпты қаулысы бойынша: – «х», «ф», «һ» әріптері қазақша әліпбиден шығарылады; – бұрын «ч» әріпімен жазылып жүрген дыбыстың әрпі «ш» болады; «ч» әрпі қазақша әліпбиден шығарылады; – сөз басындағы дауысты әріптің алдында сүйеу таяқ жазу ережесі бұзылады; дауысты әріптер сөздің басында да басқа жерлеріндегідей сүйеу таяқсыз жазылады; сөз басындағы «а» мәтсіз «а» болып жазылады; – «ғ» әрпі нүктесіз «ғ» болып жазылады; – Қазақ тіліндегі дыбыстардың саны – 24; Олардың әліпбій реті: а, б, п, т, ж, д, р, з, с, ш, г, қ, к, г, ң, л, м, н, о, ү, у, е, ы, ш түрінде болады. 24 дыбыс өзара былайша жіктеледі: дауысты: а, о, ұ, е, ы; жарты дауысты: р, л, у, и; ұяң: ң, м, н; қатаң: б, п, т, с, ш, қ, к; ымыралы: ж, з; ымырасыз: д, г, г. Ымыралы дыбыстарға «д» мен басталып жалғанатын жалғау, жұрнақтар («дікі», «дағы») қатаң дыбыстарға «т» мен басталып жалғанады, олардың жазылуы дыбыс жүйесінше болады. «Ы» бітеу буында жазымайды» деген ереже бұзылады; «ы» бар жерінде қалмай жазылады («ынтық», «бій», «жазыу»). Сөз артынан айтылатұн демеулер алдындағы сөзден сызықшасыз бөлек жазылады. Ондай демеулер түбір сөз бен жалғаудың арасында айтылса, түбір сөзге сызықшамен жалғанып, жалғаумен бірге жазылады («жақсыма?»; «жақсы ақ ба?»; «жақсы-мысын?»; «жақсы-ақ-бысын?»). Үндестік заңына келмейтін «кер», «дікі», «паз» сықылды жұрнақтар түбір сөзге қосылып жазылады. Ондай жұрнақпен жазылған сөздің түбірінде дәйекші болса, дәйекші жұрнақ қосылғанда да қалмай жазылады («түздікі», «түздікі», «сөзіуар», «білімпаз»); т.с.с.

«Қазақ грамматикасы» – қазақ тілінің грамматикалық құрылысын, бар деңгейін бірге алып қарастырған, 2002 жылы жарық көрген ғылыми басылым. Еңбек алғысөзден, Фонетика, Фонология, Интология, Сөздің морфемалық құрамы, Сөзжасам, Морфология, Синтаксис бөлімдерінен тұрады. Бұған дейін Қ.ғ. 1967 жылы жарық көрген. Сол уақыттан бері жалпы тіл білімінде, фонетикалық және фонологиялық талдауда, әдеби тіліміздің стильдік тармақтарында, грамматикалық жеке категорияларға қатысты ғылыми жанадықтар болды. Соған орай, тіл білімінің фонетика, интология, морфонология, сөзжасам салаларының зерттеу нәтижелері Қ.ғ берілді. Қ.ғ. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының авторлық ұжымының, еліміздің белгілі ғалымдарының қатысуымен жазылды.

«Қазақ графемаларының жиілік сөздігі» – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Ғалымдар кеңесі ұсынған, ҚР БҒМ Ғылым комитетінің